

UTRINKI IZ DNEVNIKA

JUŠ KOZAK

Spominu Ivana Cankarja,
dvajset let po njegovi smrti

(September)

Kakor so dnevi napeti, ubijajoči, ne morem se odtrgati od spominov, ki sem jih prinesel s seboj. Še vedno hodim med razvalinami starega Rima.

Kakšna radovednost me je vodila že prvi večer mimo cukrenega domovinskega oltarja „Monumento Nazionale“, s katerim je poskušal kraljevski Rim doseči najvišjo zračno višino in se triumfalno dvigniti nad starimi in papeškimi spomeniki, pa je ostal le kolos načičkane, mrzle arhitekture, bolj razgledne in pompozne kulise za uniformirane svečanosti kakor dokument one ljudske kulture, ki vžiga človeško ljubezen.

Ne vem, ali je bila domišljija, da se me je dotaknil grobni duh, ko sem zavil med razvaline. Ob levi in desni široke ceste, via dell'Impero, Trajanov, Cezarjev, Avgustov forum. Izluščili so jih iz lupine težke zemeljske plasti, katero so v srednjem in novem veku tlačila skoraj vsa evropska ljudstva, in ki je prikrila lačnim očem vitke stebre, marmorne spomenike, opečne stavbe, kjer je nekoč rimsko ljudstvo častilo bogove, prodajalo vino in olje in politiziralo.

Ura še ni pozna in vendar je široka cesta skoraj prazna. Sprehajajo se po njej le še tujci, govorica izdaja Germane. Ne mislijo na to, kako so njihovi predniki pustošili Rim, in da bi se danes ne mogli naslanjati na ograjo, gledati na Cezarjev forum, če bi ne bil ostal skrit v zemlji. Svetloba obločnic pada na tri vitke, mrtvaško blede stebre. Odkrite so taberne, kjer se je pred stoletji precejalo toliko življenja. Sedaj zijajo prazne. Tam stoje vrči za olje in vino. V duhu gledaš može v belih togah, sprehajajo se po kamnitem tlaku, pokušajo pridelke in modrujejo. O čem? O davkih, o goljufijah pri volitvah v tributne komicije, o igrar v cirkusu, o mastnih službah in težavah v provincah, o vojski, ki se napoveduje na germanskih mejah, o uradnikih x, y, z, ki so dražili ljudsko nejevoljo, o nasprotstvih med senatom in cesarjem, sem in tja je sikajoče padla beseda o svobodi; kdor jo je izgovoril, je hitro izpljunil, kar je veljalo najbrže vohunom, skrivajočim se pod živimi maskami med množico. Človeške brige, želje in upori so ostali neizpremenjeni. Kako je zgovorno to kamenje in ta prah razvalin! Grobovi so odprta knjiga.

Na desni se dviguje v nočnih silhuetah palača senatorjev. Prevzet kakor še malokdaj v življenju stopam dalje. Spodaj, nekaj metrov pod cesto samotni stebri, bele sence uničenega življenja. Forum Magnum. Nad njim se odpirajo dupline zagonetno razdeljenih prostorov ogromne Tiberijeve in Caligulove palače, iz dni, ko se je stara civilizacija že povzpela do temena razvoja. O, duh Katonov, na trdi Vii Sacri. Z gnevom je pritiskala tvoja noga na tlakovano cesto. Z njiv pod Palatinom si prihajal in prinašal ilovico iz vinograda na sveto cesto, z mrkim očesom

si odzdravljaj vsem, ki niso čutili tvojega upora proti korumpirani civilizaciji. Porogljivo so se posmehovali za tabo, ker nisi hotel nikjer drugje žrtvovati kakor v Romulovem svetišču, najstarejšem na foru, v današnji cerkvi sv. Kozma in Damjana.

Zaboli me imperatorski neokus, ne antični, moderni. Na rdeči opečni steni, ki je posneta po starinskih rimskih zidovih, je pribitih pet ogromnih marmornih plošč. Imperij je prikazan v belem marmorju, morja v zelenkasto sivem, ostale zemlje v črnem. Prva plošča stari Rim, druga država po punskih vojnah, tretja v Cezarjevem času, četrta ob Trajanovi smrti in peta: Italija, Libia, Abesinija ... In poleg, na manjši beli plošči razglasitev modernega imperija z dvema podpisoma, na sredi Vittorio Emanuele III. in spodaj Mussolini. Malo više zgoraj štrle še v noč rebra veličastnega, kasetiranega svoda Maksencijske bazilike. Zakaj so plakitali grobove starega Rima?

S ceste zavije pot na Palatin, tam preko pa se boči Colosseum. Prvi trenutek mi je zastala noga. Besede, s katerimi je izrazil Goethe svojo impresijo pred stavbo: »Če jo človek pogleda, se mu zdi vse ostalo majhno; tako je velika, da niti njene slike ni mogoče obdržati v duši«, se mi danes zde blede in slabotne.

Zagledal sem jo sredi teme, od vzhoda se je širil odsvit mrtvaške mesečine. Palača človeške genijalnosti in zverinstva se počasi vzpenja proti zvezdnemu svodu. Oko ne more naprej, ustavlja se v temnih votlinah arkadnih obokov, ki se grmadijo v treh visokih nadstropjih, drugo nad drugim. Stene so oropane vseh prejšnjih marmornih okraskov, bleščeče kovine in kipov, samo skelet stoji, na vseh straneh odprt pretokom solnca in noči. Šele kjer leskečejo zvezde skozi okna, vrezana v steno, seže oko do vrha. Tedaj zaslutiš razsežno in mogočno, morda največjo stavbo sedanjega in starega Rima. Suhoparno smiselno arkadnega obzidja, ki je zagradilo ogromni prostor za divje igre in mu je bilo po človeškem umu ukazano, da nosi svojo in še pezo sedemdesetih tisočev gledalcev, raste v triumfalno poetičnost arhitekture, ki se dviguje nad orjaškimi pritličnimi arkadami, vsa v obokih in preprežena s hodniki, okrašena z mogočnim stebrovjem, v višine kakor so zgrajene le gore.

Zdi se mi, kakor da sem umrl. Z magično silo me vsesava mrtvi svet. Skoraj boječe izginjam pod obokom v notranjost. Semkaj, skozi te jamske odprtine so se včasih usipale šumne množice naroda, o katerem govori Calpurnius v Tacitu: »Roparji zemeljske oble preiskujejo, ko jim že nedostaje zemlje, da bi jo pokončali, sedaj še morja; če je sovražnik bogat, so polni pohlepa, če je ubog, so polni častihlepnosti; ne vzhod ne zapad jih ne moreta nasititi. So edini med vsemi, ki jih bogastvo z enako strastjo draži kakor uboštvo. Pleniti, moriti, ropati nazivajo z lažnim imenom gospodstvo, in kjer so ustvarili puščavo, mir.«

Počasi se premikam pod temnim obokom. Noga zadene ob kamen in se zdrzne, za stebrom diha pritajen šepet. V Goethejevih časih so tod notri ponoči prebivali potepuhi in brezdomci, sedaj se hodijo v te temine ljubiti. Tipljem naprej dokler ne stopim v tiho areno, kjer je umolknil zunanji šum. V poltemi se razgledujem po praznih skalnatih sedežih, občutek imam, da je celo prazni prostor uprt vame. Izvira ta občutek

iz duha vsake arene, kjer se celo v največji praznini nekaj dogaja? Pod nogami šumi pesek, ko se pomikam ob steni mimo zevajočih votlin, zamreženih z železnimi drogovi. Nehote me pretrese zona, da se ne bi ob tihem koraku zdramila zverina? (Povsod v starem Rimu, kjer so vse votline v izkopaninah zamrežene kakor kletke, se nenehno oziraš za levi in tigri.) Strmim v areno, vsa je razkopana, pravkar odkrivajo predele za umetno odrsko mašinerijo. Po nebu se plazi mesečina, lahen odsvit reflektorja razsvetljuje prostor, da se mu oči privadijo. Stisnem se ob steni na kamnito klop in čutim, da sem še vedno živ človek. Vsak kamen tod spodaj se mi zdi okrvavljen. Ogledujem roko v temi, če ni obrisala krvi na sedežu. Groza pokopanih vekov visi nad razvalinami grandiozne arene, celo zrak tod notri je nasičen s smrtnim dihom in prah je mrtvaški puder na kamnitih sedežih.

Premišljam o rojstvu veličastne stavbe, ki je nastala v času največjega vzpona civilizacije, ko se je moral Rim že boriti na vse strani proti razkrajajočim in napadajočim silam. Toliko je svetišče porušenih, razpadli so človeški domovi, ostalo pa je okostje amfiteatra, prizorišče ljudskih strasti in uteha najtemnejših instinktov, kljub temu, da so poslopje poskušali na vse načine izropati in uničiti. Komaj polovica ga še stoji, a mu niti orkanski viharji ne pridejo do živega. Zgubana glava previdnega in treznega starca Vespazijana »Non olet« si je zamislila amfiteater. Po tabernah so ga opravljali, kako je skop in zaljubljen v zlato, na foru so odsluženi vojščaki pripovedovali o njegovih čudežih. Bilo je v Aleksandriji, ko je pričakoval Vespazijan ugodnih vetrov, da bi odplul. Dva moža sta se prerila predenj, eden slep, drugi s pohabljen roko. Prvi je zagotavljal, da mu je bog Serapis razodel ozdravljenje, če bi se Vespazijan s slino dotaknil njegovih oči, in drugi, če bi mu stopil na roko. Vespazijan se je najprej posvetoval z zdravniki, potem je smehljaje, s pogumnim zaupanjem v svojo srečo, storil za kar sta ga tujca prosila. In slepec je spregledal, drugemu se je roka izravnala.

Nekoč so prav na teh klopek obujali spomine nanj drugi ljudje, druge množice v togah in belih oblačilih. Valile so se po razsežnih nadstropjih, hlepeče po topli in kadeči se krvi. Človeške strasti so starejše kakor Colosseum; civilizacija jim kroji oblike, a narave jim ne more izpremeniti. V cesarski loži so se menjavali modri ljudje, tirani, norci in morilci, ljudstvo na klopek se jih je balo, slavilo, sovražilo, a sproti vse pozabljalo, kadar so se razvnele igre. Poslikanim in maziljenim damam visoke buržoazije in parvenijev so drhteale nosnice, deviške vestalke, blagorodne svečenice, so dajale smrtna znamenja, dvorjani so prisluškovali glasni ljudski kritiki, ker je bila v amfiteatru cenzura ukinjena, in šušlajajo poročali cesarju. (»V zaroto proti cesarju se ne veruje, dokler ni cesar ubit,« je dejal Caligula.) Matrone, ki so pripeljale hčere na ogled, so vreščale o zanikrnosti suženj, o kuhinji, opravljale sosedo in ploskale z ljudstvom, ko so ležali na tleh krvaveči gladiatorji in so zverine trgale ljudi. Vsi so drhteli v iluzijah, da sami more. Nebrzdana človeška narava je praznovala orgije svojega uživanja. Morebiti je tudi takrat sedel kje na klopi tak beden zemljan kakor sem sam, ki mu je bila človeška kri mrzka in je preveč razmišljal o usodi človeške narave. Colosseum stoji

kot mogočen dokument civilizacije, a za vsemi temi tihimi uporniki ni nobenega sledu, razen porumenelega, od miši oglodanega papirja. Zgražanje je le Tobijeva slepota. Vse je človeško. So v krščanskem srednjem veku tiše utripala srca na krvavih turnirjih? Kdo ugame, s kakšno naslado bi ljudje polnili gledališče, če bi Hamlet zares prebodel kralja in bi njega in Laertesa pretresal resnični smrtni strup. — Vse velike ideje so bile v uporih humane, potem, ko so se jih polastili ljudje, so postale krvave.

Šepetanje slišim pri samotnem spominskem, lesenem križu. Pozna obiskovalca sta zabredla v te grobne prostore; niti govoriti se ne upata, prevzela ju je tišina in kmalu umolkneti.

Sedaj sem zares umrl. Sredi arene ležim in čutim, kakor dere kri iz rane, v smrtnem strahu se oziram naokoli za milostni znak usmiljenja. Zveri voham, smrad levov in tigrov, ki se plazijo iz kletk. Renče se ogledujejo po areni. Prihuljenim za naskok leskečejo oči. Med mučenci se tresem in drhtim, v srcu so ugasnile besede ljubezni, le neizmerno sovraštvo čutim do tega sveta, ki željno pričakuje naše krvi, in goreče hrepenenje po apokaliptičnem maščevanju in razdejanju. — Skozi stoletja potujem in pristanem v najnovejših dneh, ko razdraženi nagoni krvoločnih množic zahtevajo novih gladiatorjev, novih mučencev. — Razvaline antike niso mrtve, še žive. Ni ta arena vodnjak, v katerem so se zgostili vekovi? In usdek je sama groza. Zmeden in presunjen se zavem, da nisem gladiator, da nisem mučenec, premalo je vere v meni in preveč me razjeda misel. Beden zemljan sem, ki vsemu le prisluškuje.

Radio nas poskuša zmleti in uglasiti. Sprva so časopisi še zmagovali. Dogodki se niso tako starali, da ne bi živeli od jutra do poldneva in potem še do večera. Noči jih še niso spočele. Pred dnevi se je pričela zračna propaganda. Rafinirana, do malenkosti preiščljena, nevidna, strašna ofenziva. Ljudje so odpirali aparate in prisluškovali. Sprva ni prav za prav še nihče verjel, da je mladi, komaj dvajsetletni svet že v agoniji. Včeraj se je zaostriilo. Pritisnilo je od severa in juga. Zemljo je prepregla gosta pajčevina nevidnih valov, ki grme in šume v aparatih. Še topovi v Španiji in daljni Kini se več ne čujejo. Kakor da je vse napelo ušesa kaj se godi v Evropi.

Tako še niso obremenili narodov. Je še zločin od umora, roparske tatvine, pa do oskrumbe, s katerim bi bili nasprotniku prizanesli? Nekdo zopet govori s svečanim glasom. — To, kar vam bom povedal, preveva duh vesti, ki je ne morem imenovati samo našo vest, pač pa tudi evropsko. — Ljudje so se nemo spogledovali. Evropska vest?

Nikamor ne morem več ubežati. Skozi odprto okno mi hrumi iz gornjega nadstropja, iz hiše onstran ceste; zaprem — predira mi strop in stene. Od jutra do večera in še v tihi noči, ko bi se človek rad zbral, da bi pomislil nase in na svojce. Kakor bi mi nekdo s koščnim prstom drskal po šipah in vratih, še v snu ga slišim.

Smo se zavedeli, da smo prvič v človeški zgodovini zastrupili tudi vso atmosfero. V tej kužni atmosferi dihamo, stud in upor se kopičita v prsih, oči v obupu gledajo, kako drvi v prepad zadnja iluzija človečnosti.

V Evropi se je preklal svet, za počjo se odpira globok brezen. Oddajne postaje za valove človeške vesti pa ni.

Ko sem zjutraj odprl okno, se mi je zdelo, da so vse ptice utihnile. Nič več ne žvrgole.

Tragično je, kadar tudi z resnico ne veš kaj početi.

Ljudje trdijo, da ne morejo več spati in se ponoči prebujaajo. Sanje si pripovedujejo kakor že dolgo ne.

Prijatelju se je sanjalo, da se je znašel na stopnicah visoke hiše. V poltemi ni razložil nobene stvari okoli sebe, le oglušen krik je udarjal vanj od vseh strani. Nekdo je nekje kričal na pomoč. Nenadoma je on sam stal v veži in zagledal ogromnega, razbesnelega bika. Zona ga je popadla, lasje so se mu sprijeli, v prsih ga je dušilo, nikamor se ni mogel premakniti, bik pa vedno bližji. Potem ni več vedel, kako je z njim. Zdaj je brez sape bežal po stopnicah, zdaj se je stiskal v kotičku pod streho za zabojem, v katerem je razložil smeti, zopet je poskušal tu in tam odpreti vrata, povsod zaman, bik pred njim in za njim, on pa ves v smrtnih sragah.

Živimo kakor v polsnu.

Značilno za modernega, povojnega intelektualca. Stoji sredi življenja, ki ga premetava kakor ocean barko, on pa kriči: »Il faut vivre et agir...« Barka pa ne more nikjer pristati.

Ne sodimo vitalnosti človeške družbe po kulturi, ki rodi najlepše sadove, ko je že deblo nagnito.

Med navodili v časopisih sem bral: »Danes, ko češkoslovaški Rdeči križ nabira šestdeset tisoč prostovoljcev, preiskujejo v bolnicah tisoče glede njihovih krvnih skupin. (Imamo štiri skupine: A, B, AB in O. Ljudje v AB skupini so univerzalni sprejemalci, katerim ne škodi nobena kri, njih nasprotje so ljudje v skupini O, ki so univerzalni dajalci.) V naših pokrajinah prevladujejo s 40% pripadniki skupine O, ki jo pa v Češki dosegajo pripadniki skupine A. Najmanjša je po procentih pri nas kombinirana AB skupina. Ker so transfuzije krvi pokazale, da je najbolje, če pripadata sprejemalec in dajalec isti skupini, in bi bila torej kri O skupine le skrajna rezerva, potrebuje Rdeči križ še pripadnikov vseh krvnih skupin. Javijo naj se že jutri pri Rdečem križu v kraju tamošnje najbližje bolnice.«

Prvi hip se človek zdrzne. Kakor so bile izračunane zaloge žita, krompirja, bencina in kovine, z enako vestnostjo si je moderna medicinska veda uredila založno klet človeške krvi, ki se bo zunaj na fronti v gostih curkih razlivala po zemlji. Osebnostno junaštvo izgublja vsako vrednoto, matematično točni računi, s katerimi se vse moči kolektiva pripravljajo na uboj in obrambo, razodevajo sposobnost in moč tako posameznika kakor celega naroda. Višinska skala civilizacije in progressa v vedi in znanosti bodo merilo za strahote novega pokolja.

Kri je strašno vino.

Ob mrzli sodobni stvarnosti me je napadla melanholična otožnost po idilični romantiki onih časov, ki jih gledamo na slikah v brivnicah ali na stenah v podeželskih krčmah.

Srednjeveški oklopniki in orjaški, do pasu goli barbari se zalezejo na robu pragozda. Sekire in kiji se križajo s sulicami in z meči, noži se bliskajo v zobeh, okleščene veje padajo s starodavnih dreves. Ranjenec v ospredju se je potegnil do prebodenega in pije v dolgih požirkih še toplo kri, da bi se osvežil in bi se dragocena tekočina ne izcedila.

Ponavljajo se stare variacije: Za življenjem se poganja, kdor ga še ni okusil, ustvarja ga, kdor živi v vednem strahu zanj, kdor ga uživa, je že izdal sebe in življenje.

Zopet sanje. Mojemu bližnjemu se je sanjalo, da sva stala nekje v poltemi. Nenadno je od nekod hušknila svetloba, prikazala se je čudna roka z nejasnim predmetom. Kakor da bi nama hotel nekdo nekaj pokazati. Strah je segel v naju, umikala sva se pred neznano roko, ki je silila za nama. Plašila naju je misteriozna svetloba, v kateri se je naenkrat zalesketalo svetlo zrcalo. Daljen glas me je vabil, skoro zapovedoval: »Poglej se, kakšen boš na stara leta.« Prešinila naju je groza, čeprav nisva nič videla in sva se le s strahom odmikala pred lesketajočim se zrcalom. Mojega bližnjega je pretreslo, kako sem se ob njegovi strani branil pogledati se v zrcalu in sem divje kričal: »Ne, ne, nočem se videti, kakšen bom star.«

Drugi dan sem se v jasnem jesenskem dnevu zdrznil na Gradu pred resničnim zrcalom.

Izbičan sem. Domislil sem se vožnje z vlakom iz Splita do Šibenika. Bila je jesen in skoz ob progi so prešali grozdje. Ženske so iz cajn stresale grozdje v velike kadi, v katerih so ga bosí moški, s hlačami zavihanimi preko kolen, mečkali in teptali. Krvavi sokovi so jih obrizgali do pasu. — Danes tlačijo naša srca v velikih kadeh. Kdo bo pil to vino?

Mali narodi se tako radi igrajo z velikimi. Koliko smo se te dni preigrali. Ves svet smo premetali in še je bila fantazija lačna. Kitajce smo pokladali na Japonce, Ameriko na Pacifik, Italijo na Afriko, iz Nemcev in Arabcev smo delali piramide, s Francijo smo pokrili Češko, Evropo in Azijo smo prepognili in skup zložili, Angleško smo zdrobili v črepinje itd., itd. Ni čuda, da je potem neki otrok, ki je prisluškoval pogovoru odraslih, vprašal očeta: »Kaj pa s Kitajci na Češkem?«

Nad mano visi maska strte zemlje. Čas se je tako zapodil, da ne utegnem več misliti na maske. Minuta, ki še ni minula, ima že mrtvaško masko.

Ne grozi me toliko poraz ideje, kakor po porazu zagledati skelet človeške družbe.